INKLYUZIV GURUHLARDA BOLA VA TENGDOSHLARI O‘RTASIDAGI O‘ZARO MUNOSABATLARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Saidvaliyeva Nodira Nosirjanovna

O‘zbekiston Milliy universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti

Psixologiya yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta’lim tashkilotlarining inklyuziv guruhlarida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bola va uning tengdoshlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Tengdoshlar bilan muloqotning maktabgacha yoshdagi bola rivojlanishidagi ahamiyati, inklyuziv guruhda munosabatlarning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar hamda bolaning guruhdagi mavqeini aniqlash usullari yoritilgan. Shuningdek, tarbiyachining vositachilik roli va tengdoshlar o‘rtasida ijobiy munosabatlarni shakllantirish yo‘llari asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, maktabgacha yosh, alohida ta’lim ehtiyojlari, tengdoshlar munosabati, ijtimoiylashuv, muloqot, sotsiometriya, tarbiyachi.

Kirish

Mamlakatimizda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni ta’lim jarayoniga to‘laqonli jalb etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-son qarori bilan alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish va inklyuziv ta’limni rivojlantirish vazifalari belgilangan [2], Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori bilan esa inklyuziv ta’limni tashkil etishning normativ asoslari tasdiqlangan [3]. Ushbu hujjatlarda inklyuziv ta’limning maqsadi bolani faqat bilim bilan ta’minlash emas, balki uning ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli moslashuvini ta’minlash ekanligi alohida ta’kidlanadi.

Inklyuziv ta’limning samaradorligi ko‘p jihatdan bola guruhga jismonan qabul qilinganligi bilan emas, balki u tengdoshlari tomonidan ijtimoiy jihatdan qabul qilinganligi bilan belgilanadi. Amaliyotda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bola sog‘lom tengdoshlari bilan bir guruhda bo‘lsa ham, o‘yinlarga kam jalb qilinishi, muloqotdan chetda qolishi va o‘zini yolg‘iz his qilishi holatlari uchrab turadi. Shu sababli inklyuziv guruhlarda bola va tengdoshlari o‘rtasidagi munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish dolzarb ilmiy-pedagogik masala hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi inklyuziv guruhlarda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bola va uning tengdoshlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy adabiyotlar tahlili asosida aniqlash, ularga ta’sir etuvchi omillarni tizimlashtirish hamda bolaning guruhdagi mavqeini baholash va munosabatlarni ijobiy yo‘nalishda rivojlantirish yo‘llarini asoslashdan iborat. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik va psixologik adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish, normativ-huquqiy hujjatlarni o‘rganish, maktabgacha ta’lim tashkilotlaridagi amaliyotni kuzatish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Asosiy qism

Maktabgacha yoshda tengdoshlar bilan muloqot bola rivojlanishining mustaqil va o‘rnini bosib bo‘lmaydigan omili hisoblanadi. M.I.Lisina tadqiqotlarida ko‘rsatilganidek, kattalar bilan muloqotdan farqli ravishda tengdoshlar bilan muloqot teng huquqli munosabatlar asosida quriladi, shu bois bola unda o‘z fikrini himoya qilish, kelishish, navbat kutish va boshqalarning istaklarini hisobga olishni o‘rganadi [8]. E.O.Smirnova esa maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxslararo munosabatlari ularning o‘z-o‘zini anglashi va o‘zgalarga munosabati bilan chambarchas bog‘liq ekanini asoslab bergan [9]. Demak, tengdoshlar davrasidan chetda qolgan bola nafaqat muloqot tajribasidan, balki shaxs sifatida shakllanish imkoniyatlarining muhim qismidan ham mahrum bo‘ladi.

Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun bu masala yanada muhim ahamiyat kasb etadi. L.S.Vygotskiy nuqson bolaga birinchi navbatda ijtimoiy munosabatlarning

buzilishi orqali ta’sir ko‘rsatishini, ya’ni birlamchi nuqson emas, balki undan kelib chiqadigan ijtimoiy ajralish rivojlanishdagi ikkilamchi og‘ishlarning asosiy sababi bo‘lishini ta’kidlagan [7]. Shu nuqtai nazardan, inklyuziv guruhda tengdoshlar bilan to‘laqonli munosabatlarning yo‘lga qo‘yilishi ikkilamchi og‘ishlarning oldini olishning eng tabiiy va samarali yo‘li hisoblanadi.

Xorijiy tadqiqotlar inklyuziv guruhlardagi munosabatlarning murakkab manzarasini ko‘rsatadi. S.Odom va hammualliflari maktabgacha ta’lim muassasalarida o‘tkazgan tadqiqotida alohida ehtiyojli bolalarning bir qismi tengdoshlari tomonidan yaxshi qabul qilingani, boshqa qismi esa rad etilgani aniqlangan. Bunda hal qiluvchi omil nuqsonning turi emas, balki bolaning ijtimoiy-kommunikativ ko‘nikmalari va o‘yinga qo‘shila olishi bo‘lgan [10]. M.Guralnik ham inklyuziv sharoitda tengdoshlar bilan munosabatlar o‘z-o‘zidan shakllanmasligini, ular kattalarning maqsadli pedagogik qo‘llab-quvvatlashini talab qilishini qayd etadi [6].

Inklyuziv guruhdagi munosabatlarning o‘ziga xosligini bir necha jihatda ko‘rish mumkin. Birinchidan, bunday guruhlarda munosabatlar ko‘pincha nosimmetrik xarakterga ega bo‘ladi, ya’ni sog‘lom bolalar alohida ehtiyojli tengdoshiga nisbatan teng hamkor sifatida emas, balki g‘amxo‘rlik qilinadigan “kichik” sifatida munosabatda bo‘ladi. Bu holat dastlab ijobiy ko‘rinsa-da, uzoq davom etsa, bolaning mustaqilligi va o‘ziga ishonchini pasaytirishi mumkin. Ikkinchidan, alohida ehtiyojli bolaning nutqi, harakatlari yoki xulq-atvoridagi o‘ziga xosliklar tengdoshlar tomonidan har doim ham to‘g‘ri tushunilmaydi, natijada uning muloqotga intilishlari javobsiz qoladi. Uchinchidan, maktabgacha yoshdagi bolalarning munosabatlari ko‘p jihatdan kattalarning bahosiga tayanadi: tarbiyachi bolaga qanday munosabatda bo‘lsa, guruh ham unga shunday munosabatda bo‘lishga moyil bo‘ladi.

Munosabatlarning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni bola bilan bog‘liq, guruh bilan bog‘liq va pedagogik omillarga ajratish mumkin. Bola bilan bog‘liq omillarga uning nutqiy imkoniyatlari, o‘yin ko‘nikmalari, emotsional holatini boshqara olishi va muloqotga tayyorligi kiradi. Guruh bilan bog‘liq omillar sog‘lom bolalarning tafovutlarga

munosabati, ularning oilada shakllangan qarashlari va guruhdagi umumiy psixologik muhit bilan belgilanadi. Pedagogik omillar esa tarbiyachining inklyuziv ta’limga tayyorgarligi, birgalikdagi faoliyatni tashkil eta olishi va har bir bolaning muvaffaqiyatini ko‘rsatib bera olishida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotchilar R.Shomahmudova va D.Qaxarova inklyuziv ta’lim samaradorligi pedagogning kasbiy tayyorgarligi va hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etishiga bevosita bog‘liq ekanini ta’kidlaydi [4; 5].

Bolaning guruhdagi haqiqiy mavqeini aniqlash uchun bir nechta metodlarni birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq. Erkin o‘yin va kundalik faoliyat jarayonida maqsadli kuzatish bolaning muloqotga kirishish chastotasi, tashabbuskorligi va tengdoshlarining unga javobini qayd etish imkonini beradi. T.A.Repina tomonidan ishlab chiqilgan va E.O.Smirnova tomonidan takomillashtirilgan “Sir” sotsiometrik metodikasida har bir bola o‘zi tanlagan uch tengdoshiga yashirincha kichik sovg‘a beradi, natijada guruhdagi “mashhur”, “qabul qilingan” va “e’tibordan chetda qolgan” bolalar aniqlanadi [9]. Bunday metodika maktabgacha yoshdagi bolalar uchun tabiiy va o‘yin shaklida bo‘lgani bilan qulaydir. Olingan natijalar tarbiyachi va ota-onalar bilan suhbat ma’lumotlari bilan to‘ldirilganda bolaning ijtimoiy holati to‘g‘risida yaxlit tasavvur hosil bo‘ladi.

Ijobiy munosabatlarni shakllantirishda tarbiyachining vositachilik roli markaziy o‘rin egallaydi. Tarbiyachi alohida ehtiyojli bolaning kuchli tomonlarini guruhga namoyon etish uchun vaziyat yaratishi, masalan, u yaxshi bajara oladigan topshiriqni unga ishonib topshirishi mumkin. Juftlik va kichik guruhlarda bajariladigan, natijasi har bir ishtirokchining hissasiga bog‘liq bo‘lgan birgalikdagi faoliyat bolalarni tabiiy ravishda hamkorlikka undaydi. Rolli o‘yinlar, qo‘g‘irchoq teatri va tafovutlar haqidagi ertaklar sog‘lom bolalarda tengdoshining holatini tushunish va unga hamdardlik ko‘rsatish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Shu bilan birga, ota-onalar bilan hamkorlik muhim ahamiyatga ega, chunki bolalarning tafovutlarga munosabati ko‘p hollarda oilada shakllanadi.

Tengdoshlar munosabatlarining xususiyatlari bolalarning yoshiga qarab ham o‘zgarib boradi. Kichik maktabgacha yoshda bolalar asosan yonma-yon o‘ynaydi va tengdoshining

o‘ziga xosliklariga deyarli e’tibor bermaydi, shu bois bu davrda inklyuziv guruhga qo‘shilish nisbatan oson kechadi. O‘rta va katta maktabgacha yoshda esa bolalarda tanlab munosabatda bo‘lish, do‘st tanlash va guruh ichida kichik birlashmalar tuzish tendensiyasi kuchayadi. Aynan shu davrda alohida ehtiyojli bola o‘yin qoidalariga rioya qilishda yoki nutqiy muloqotda ortda qolsa, uning guruhdan chetda qolish xavfi ortadi. Bu esa tarbiyachidan katta guruhlarda munosabatlarni alohida diqqat bilan kuzatishni va bolaning o‘yinga qo‘shilishini osonlashtiruvchi vaziyatlarni oldindan rejalashtirishni talab qiladi. Masalan, o‘yin qoidalarini oddiyroq variantda kiritish, rollarni bolaning imkoniyatlariga mos taqsimlash yoki vizual tayanch kartochkalardan foydalanish uning teng ishtirokchi bo‘lishiga yordam beradi.

Yuqoridagi tahlillar asosida maktabgacha ta’lim tashkilotlari amaliyoti uchun bir qator tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Inklyuziv guruh tarbiyachisi o‘quv yili boshida va oxirida bolalarning o‘zaro munosabatlarini kuzatish va sotsiometrik metodikalar yordamida o‘rganib, natijalarni guruhning ijtimoiy xaritasi ko‘rinishida qayd etib borishi maqsadga muvofiq. Bu esa e’tibordan chetda qolayotgan bolalarni o‘z vaqtida aniqlash va ular bilan individual ishlashni rejalashtirish imkonini beradi. Kunlik rejaga kamida bitta hamkorlikdagi o‘yin yoki juftlikda bajariladigan topshiriqni kiritish, alohida ehtiyojli bolani har safar boshqa tengdoshi bilan juftlashtirish uning guruhdagi aloqalar doirasini kengaytiradi. Defektolog, logoped va psixolog bilan muntazam maslahatlashuvlar tarbiyachiga bolaning muloqotdagi o‘ziga xosliklarini tushunish va ularni guruh bolalariga sodda tilda tushuntirib berishga yordam beradi. Ota-onalar uchun inklyuziv ta’limning mohiyati va bolalarda bag‘rikenglikni tarbiyalash haqida suhbatlar, ochiq mashg‘ulotlar hamda oila va bog‘chaning birgalikdagi tadbirlarini tashkil etish ham guruhdagi ijobiy muhitni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa

Olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv guruhda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bola va uning tengdoshlari o‘rtasidagi munosabatlar o‘z-o‘zidan ijobiy tarzda shakllanmaydi. Ular nosimmetriklik, o‘zaro tushunishdagi qiyinchiliklar va kattalarning

bahosiga bog‘liqlik kabi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bolaning guruhdagi mavqeini kuzatish va sotsiometrik metodikalar yordamida muntazam aniqlab borish, tarbiyachining birgalikdagi faoliyatni maqsadli tashkil etishi hamda oila bilan hamkorlik inklyuziv guruhda ijobiy ijtimoiy muhitni shakllantirishning asosiy shartlari hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishdagi keyingi tadqiqotlar tengdoshlar munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlarni tajriba-sinov orqali asoslashga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2019-yil 16-dekabr, O‘RQ-595.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori. – Toshkent, 2020-yil 13-oktyabr.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi 638-son qarori. – Toshkent, 2021-yil 12-oktyabr.

4. Shomahmudova R. Inklyuziv ta’limning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: Rozikov O.J., 2007.

5. Qaxarova D.S. Inklyuziv ta’lim texnologiyasi. – Toshkent, 2014.

6. Guralnick M.J. (Ed.). Early Childhood Inclusion: Focus on Change. – Baltimore: Paul H. Brookes Publishing, 2001.

7. Выготский Л.С. Основы дефектологии // Собрание сочинений: в 6 т. – Т. 5. – Москва: Педагогика, 1983.

8. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – Москва: Педагогика, 1986.

9. Смирнова Е.О., Холмогорова В.М. Межличностные отношения дошкольников: диагностика, проблемы, коррекция. – Москва: Владос, 2003.

10. Odom S.L., Zercher C., Li S., Marquart J.M., Sandall S., Brown W.H. Social acceptance and rejection of preschool children with disabilities: A mixed-method analysis // Journal of Educational Psychology. – 2006. – Vol. 98, No. 4. – P. 807–823.